

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

BORYS CYMBROWSKI
Uniwersytet Jagielloński

PROCESY MONOPOLIZACJI I PAŃSTWO
W MYŚLI NORBERTA ELIASA

WPROWADZENIE

Od śmierci Norberta Eliasa dzieli nas już ponad trzydzieści lat, jednak wiele aspektów jego twórczości wciąż czeka na opracowania i interpretacje. Dotyczy to także zagadnień makrosocjologicznych, w tym również socjologiczno-historycznego ujęcia państwa.

„Państwo” to jeden z głównych tematów makrosocjologii, przede wszystkim powojennej amerykańskiej socjologii historycznej (zob. Wójcikowski 2011; Kiliński 2017); Eliasa rzadko łączy się z tym nurtem badań w naukach społecznych. Dopiero dekadę po śmierci autora *O procesie cywilizacji* zaczęły pojawiać się omówienia obecności problematyki państwa w jego dorobku; dociekania na ten temat trwają nadal (zob. Kuhlmann 2000; Axtmann 2000; Kuzmics, Axtmann 2000; Linklater 2004; Mennell 2007; Jentges 2017). Stefan Kuhlmann koncentruje się na odtworzeniu „socjogenezy państwa”, Roland Axtmann porównuje Eliasowskie ujęcie państwa do ujęć Charlesa Tilly’ego (1990) i Michaela Manna (1993), Helmut Kuzmics i wspomniany już Axtmann porównują angielski i austriacki habitus narodowy na tle, między innymi, procesów państwowotwórczych, Andrew Linklater (2004) przedstawia Eliasowskie ujęcie w kontekście

stosunków międzynarodowych. Stephen Mennell (2007) analizuje powstawanie społeczeństwa Stanów Zjednoczonych w kategoriach procesu cywilizacji, w którym zjawiska państwowotwórcze odgrywają niezwykle istotną rolę. W ostatnich latach szwajcarski badacz Erik Jentges wraz z autorkami i autorami zredagowanego przez niego tomu zbiorowego pt. *Das Staatsverständnis von Norbert Elias* („Rozumienie państwa przez Norberta Eliasa”; 2017) rzucają światło na wybrane wątki związane z państwem w pracach autora *O procesie cywilizacji*. Książka zredagowana przez Jentgesa zawiera wywiady, których Elias udzielał w latach osiemdziesiątych, w tym także jeden poświęcony właśnie państwu (Elias i in. 2017). Poza tym znajdują się tam teksty, w których autorki i autorzy omawiają różne wymiary problematyki państwa w kontekście myśli Eliasa. Są to na przykład rozważania na temat wzajemnych powiązań państwa i teorii cywilizacji (Imbusch 2017), wzajemnych związków między państwem a tym, co polityczne (Delmotte, Majastre 2017) czy związków przemian państwa z przeobrażeniami habitusu (Ludes 2017).

W niniejszym artykule oprócz zarysowania ogólnych cech ujęcia państwa przez Eliasa, przedstawię także teoretyczne źródła, z których czerpał autor *O procesie cywilizacji*, żeby pokazać powinowactwo z ujęciami obecnymi w powstających po drugiej wojnie światowej ujęciach socjologów historycznych. Chciałbym, żeby tym sposobem ten artykuł wpisał się we wspomniany wyżej nurt dociekań nad twórczością Eliasa oraz być może przyczynił się do dyskusji na temat państwa w socjologii, zwłaszcza tej zorientowanej historycznie.

ELIAS JAKO SOCJOLOG HISTORYCZNY

Elias rozpoczął pracę naukową w latach dwudziestych XX wieku i pracował niemal do końca swego życia — do schyłku lat osiemdziesiątych. Jego aktywność pod względem czasowym obejmowała kilka etapów rozwoju socjologii. Amerykańskie badaczki Julia Adams, Elisabeth S. Clemens i Ann Shola Orloff kilkanaście lat temu zaproponowały refleksję nad socjologią historyczną, która opiera się na wyróżnieniu trzech „fal”. Ze względu na „długodystansowy” charakter twórczości Eliasa (zob. Bucholc 2013) jednoznaczne przypisanie jej do którejś z nich nastrocza pewnych problemów. Pierwsza fala socjologii historycznej dotyczy dróg dochodzenia do nowoczesności, przede wszystkim społeczeństw europejskich (Adams, Clemens, Orloff 2005, s. 4), i uwzględnia takie zjawiska jak „kapitalizm”, „industrializm”, „racjonalność” (rozumiana jako „racjonalność celowa”, zdefiniowana przez Maksa Webera). Jest to rodzaj preludium dla kolejnych

fal, które mają charakter quasi-pokoleniowy (Sewell 2006, s. 395). I z tego pokoleniowego charakteru można również częściowo wywieść jej nieokreśloność (Sewell 2006, s. 395–396). Druga fala socjologii historycznej, choć podejmuje wątki zaczerpnięte z pierwszej fali, stanowi rozleglejsze pole tematyczne, obejmujące mnóstwo tematów i zagadnień. Należy ją rozumieć raczej jako „grupę teorii” (Adams, Clemens, Orloff 2005, s. 6; Sewell 2006, s. 395–396). Badacze i badaczki zaliczani do drugiej fali czerpali z założeń socjologii Marksa — przede wszystkim z założeń dotyczących przemian struktury społecznej — z jednej strony oraz z „rozumiejącej” metodologii Maksa Webera z drugiej. Jak pisze Elisabeth S. Clemens, ich prace są „[...] ukształtowane przez silną wyobraźnię historii, osadzone w strukturalnych wersjach marksizmu i wzmocnione Weberowskim zainteresowaniem formalną organizacją” (Clemens 2005, s. 494). Dylan Riley dodaje, że wyróżnia je „wysoki poziom Marksowskiego weberyzmu i Weberowskiego marksizmu” (Riley 2006, s. 379). To samo można powiedzieć o pracach Norberta Eliasa, choć autor *O procesie cywilizacji* rzadko przyznawał się do czerpania wzorców czy zapożyczania tematów.

Oprócz inspirowania się klasykami Elias podchwytывał także wątki, które w swych badaniach podejmowali jego koledzy i koleżanki — osoby, z którymi miał bliski kontakt na uniwersytecie. Biograf Eliasa, Adrian Jitschin, dokładnie przeanalizował środowisko intelektualne, w którym przed drugą wojną światową obracał się autor *Die höfische Gesellschaft*. Uważa on, że do podjęcia tematyki „społeczeństwa dworskiego” — a pośrednio także państwa — skłoniły Eliasa przynajmniej cztery czynniki: po pierwsze, przyjaźń z Franzem Borkenauem, który w tym samym czasie pracował nad rozprawą „Przejście od światoobrazu feudalnego do mieszczańskiego” (1934). Drugim czynnikiem było otoczenie Karla Mannheima we Frankfurcie nad Menem; w towarzystwie czasami pojawiał się Alfred von Martin, autor „Socjologii renesansu” (1932). Trzecim źródłem inspiracji dla Eliasa miała być praca Karla Wittfogla „Gospodarka i społeczeństwo Chin” (1931) — zarówno u von Martina, jak i u Wittfogla obecne są inspiracje pochodzące od Maksa Webera. Czwartym źródłem inspiracji, tym razem negatywnym, miała być tendencja panująca we frankfurckim środowisku historyków, piszących konserwatywne, patriotyczne interpretacje przeszłości. Jitschin uważa, że *Die höfische Gesellschaft* miała być odpowiedzią na mieszczącą się w tym nurcie biografię cesarza Fryderyka II Hohenstaufa, którą kilka lat wcześniej wydał Ernst Kantorowicz (1927). Poza tym na socjologiczne myślenie Eliasa miała wywrzeć wpływ także koleżanka z seminarium Mannheim, Grete Freudenthal, która badała warunki mieszkaniowe i wykorzystanie przestrzeni domowej przez przedstawicie-

li różnych klas społecznych. Zdaniem Jitschina właśnie ten wymiar badań miał zwrócić uwagę Eliasa na zagadnienie przestrzeni — wymiaru niezwykle ważnego w sprawowaniu władzy przez monarchów absolutnych.

„Państwo” jest jednym z głównych tematów pierwszej i drugiej fali socjologii historycznej, stanowi ono zarówno ramę spajającą stosunki społeczne (ujmowane w kategoriach klasowych), jak i rezultat oddziaływania tych stosunków. Druga fala wiąże się z rozwojem socjologii amerykańskiej. Jak pamiętamy, badaczki i badacze, których zaliczano do tej fali, koncentrowali się na wielkich strukturach społecznych: klasach, państwie, a także podjęli bardzo ważny temat rewolucji i buntów społecznych. Prace Bendixa, Moore’a, Tilly’ego, Wallersteina, Skocpol, Manna, Eisenstadta (i innych) operują właśnie na poziomie wielkich struktur. Dla jednych ważna jest interakcja państwo–klasy, dla innych — jak Eisenstadt i Wallerstein — struktury klasowe interagują z większymi, ponadpaństwowymi jednostkami analizy, takimi jak „cywilizacje” czy „gospodarka-świat” czy też „system-świat”. Autorki i autorzy zaliczeni do „trzeciej fali” koncentrują się często na małych strukturach, stosunkach między jednostkami, w tym także na relacjach między płciami — wszystkie wplecione są w krystalizujące się nowożytne państwo i nowoczesne struktury klasowe.

Prace historyczno-socjologiczne Norberta Eliasa, przede wszystkim *Die höfische Gesellschaft* i *O procesie cywilizacji*, pod względem czasu, w którym powstały, należą do pierwszej fali socjologii historycznej. W założeniach teoretycznych można rozpoznać — nie zawsze formułowane wprost — odniesienia do Maksa Webera. A te, które jednoznacznie się do niego odnoszą, zwykle są krytyczne; generalnie Elias nie kierował się zasadami badawczymi sformułowanymi przez autora *Etyki protestanckiej a ducha kapitalizmu*. Odpowiedzi na Marksowskie pytania także tam odnajdziemy, jednak również one nie są formułowane wprost. Pamiętajmy jednak, że Elias należy do autorów, którzy raczej nie przepadali za zaznaczaniem odniesień do prac innych twórców. W tym kontekście powinien być widziany jako autor badający relacje państwa z wyłanianiem się nowożytnej struktury klasowej, przede wszystkim jednak związanej z dworem warstwy urzędniczej, mającej „pośredni” charakter (*Zwischenschicht*), sytuującej się między arystokracją a najbogatszymi segmentami mieszczaństwa. W tym sensie można go zaliczyć do tej grupy autorów, którzy w centrum swych zainteresowań stawiają państwo nowożytne oraz kształtujące się w nim struktury społeczne. Nie brak związków Eliasa z trzecią falą. Do pewnego stopnia antycypował zainteresowania badaczek i badaczy tej fali, wiele uwagi poświęcając międzyjednostkowym interakcjom,

a także, choć niezbyt systematycznie, zmieniającym się relacjom między płciami¹.

Pewnym punktem oznaczającym różnicę dzielącą wspomnianych autorów i autorki jest specyficzne podejście do ewidencji empirycznej — Norbert Elias jako reprezentant „pierwszej fali”, wykorzystuje jako materiał badawczy literaturę piękną z epoki oraz pamiętniki uczestników tamtych wydarzeń. To nie do końca zgodne z założeniami bardziej współczesnej socjologii historycznej, szczególnie amerykańskiej.

Die Höfische Gesellschaft i *O procesie cywilizacji* wpisują się w toczone na początku XX wieku debaty na temat tego, jak można i należy uprawiać socjologię. Stylistyka tych dzieł zapewne przyczyniła się do tego, że w czasie, gdy ukazały się (koniec lat sześćdziesiątych) nie zestawiano ich z pracami, które w tym samym czasie wychodziły spod piór socjologów zaliczanych do drugiej fali. (Innym powodem jest fakt, że na tłumaczenia angielskie trzeba było czekać kilka lat). Podejmowanie tematów zasygnalizowanych przez Maksa Webera (monopolizacja jako ważny mechanizm przemian społecznych, zauważalnych w długiej, diachronicznej perspektywie) czy koncentracja na wymiarze konfliktowym, najwyraźniej zaczerpniętym od Karola Marksa, pozwala usytuować Eliasa w drugiej fali (prawda, że wydaniu Eliasowskim przedstawiającym stosunki między jednostkami: mikrosocjologicznym, podczas gdy inni socjologowie historyczni po drugiej wojnie światowej preferowali perspektywę makro).

ŹRÓDŁA I KONTEKSTY MYŚLENIA O PAŃSTWIE

Temat państwa w niemieckiej humanistyce (historiografii oraz historii państwa i prawa) nierozdzielnie wiąże się z rozważaniami na temat absolutyzmu jako specyficznej formy sprawowania władzy. Wynika to z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, historia współczesnego państwa zaczyna się u progu nowożytności, a to także okres, w którym krystalizuje się absolutyzm jako forma rządów. Po drugie, Hohenzollernowskie Niemcy przełomu XIX i XX wieku nosiły wiele cech państwa absolutystycznego i badania naukowe na ten temat stanowiły część działalności państwowotwórczej, zwłaszcza w Prusach — domenie tejże dynastii — i były sponsorowane przez państwo.

---

¹ Znany tekst na ten temat i jedynym, w którym Elias go podejmuje, jest *On the Changing Balance between the Sexes*. Ciekawe, że porusza także kontekst państwa jako ramy, w której stosunki między płciami się zmieniają (zob. Elias 1987).

Ważnym kontekstem zwłaszcza tych „wczesnych” prac Eliasa były badania historyków polityki i prawa na temat państwa europejskiego. Chodzi o autorów tworzących w XIX i na początku XX wieku. Należy ich wymienić, gdyż ich prace wpłynęły znacząco na myślenie o państwie. Warto zaznaczyć, że koncepcje te w swoich pracach uwzględniał także Max Weber, do którego ustaleń Elias również się odwoływał. Chodzi o rozprawy takich autorów jak Alfred Dove, Reinhold Koser, Georg Brodnitz, Fritz Hartung oraz Wilhelm Roscher i Otto Hintze. Ich myślenie o państwie czerpało inspiracje od Kanta i Hegla. Od Kanta pochodzą założenia o „społeczeństwie obywatelskim” w sensie podmiotowości jednostek, które je tworzą. Od Hegla, oprócz społeczeństwa obywatelskiego, przede wszystkim założenie, że państwo jest nieuchronną formą życia politycznego.

Zreferuję pokrótce ich poglądy na państwo, jednak od razu zauważę, dlaczego nazwiska Roschera i Hintzego są, moim zdaniem, szczególnie istotne w tym zestawieniu. Roscher był „liderem” tzw. starszej szkoły historycznej i rozwijał historyzm jako metodologiczną podstawę dociekań naukowych. Jego aktywność przypadła na połowę XIX wieku. Ten profesor prawa z Getyngi napisał pracę zatytułowaną „Zarysy nauki o naturze trzech form państwa” (Roscher 1847), w której kluczową rolę odgrywa absolutyzm. Autor nie traktuje go po prostu jako fenomenu z przeszłości, lecz jako zupełnie nowoczesną, aktualną formę rządów. W przededniu Wiosny Ludów napisał:

„Do monarchii absolutnych należą Rosja z wyjątkiem Finlandii i prowincji bałtyckich, Austria z wyjątkiem Węgier, Prusy, Dania; wreszcie włoskie państwa z wyjątkiem Genui i wyspy Sardynii”² (Roscher 1847, s. 452).

Stosunkowo niedługo później, po ukazaniu się artykułu Roschera, istotną pracę na ten temat napisał Reinhold Koser. Jego „Epoki monarchii absolutnej w historii nowożytnej” (1889) to ważny głos na temat teorii państwa, sformułowany już w zjednoczonych Niemczech (po 1871 roku). Interpretację Kosera, który był bardzo wpływowym historykiem i archiwistą, uwzględniało wielu innych autorów badających państwo i jego instytucje. Ewolucję państwa we wczesnej nowożytności ujmował Koser jako następujące po sobie stadia rozwoju absolutyzmu: absolutyzm praktyczny, absolutyzm zasadniczy (*grundsätzlicher*) oraz absolutyzm oświecony. Elias nawiązuje do Kosera, wyjaśniając detale konstrukcji ustrojowej Francji epoki Ludwika XIV na stronach *Die höfische Gesellschaft*.

---

² Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia fragmentów tekstów pochodzą od autora.

Na koncepcjach Roschera budował swe interpretacje Otto Hintze. Te z kolei stały się ważne dla socjologów historycznych drugiej połowy XX wieku. Do prac Roschera i Kosera nawiązywał Fritz Hartung, który w dwudziestoleciu międzywojennym pisał o państwie, historii instytucji państwowych i absolutyzmie, był także współautorem (z Rolandem Mousnierem, francuskim historykiem i specjalistą od wczesnej nowożytności i absolutyzmu) niezwykle ważnego artykułu (zob. Hartung, Mousnier 1955), w którym bodaj jako pierwsi sformułowali tezę o tym, że monarchia absolutna opierała się na ograniczonej władzy monarchy. Założenie to poskutkowało rozważaniami na temat rozwoju instytucji państwowych we wczesnej nowożytności.

„Socjologiczne” pisma Hintzego to w gruncie rzeczy obszerne omówienia prac niemieckich socjologów, działających w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku. Chodzi między innymi o recenzję *Gospodarki i społeczeństwa* Maksa Webera, którą Hintze zatytułował „Socjologia Maksa Webera” (Hintze 1964e [1926], s. 135–147), *Pism zebranych z socjologii religii* Webera (Hintze 1964d), biografii Maksa Webera napisanej przez jego małżonkę (Hintze 1964c [1927], s. 148–154), pism z socjologii wiedzy Maksa Schelera (Hintze 1964b [1926], s. 155–192) czy historycznego ujęcia kapitalizmu przez Wernera Sombarta (Hintze 1964a [1929], s. 374–426).

Dla kontekstu dwudziestowiecznej socjologii historycznej doniosłe znaczenie mają dokonane przez Hintzego omówienia dzieł Franza Oppenheimera, jednego z niemieckich pionierów socjologii. W latach 1922–1926 Oppenheimer wydawał publikowane wcześniej prace jako części cyklu, któremu nadał zbiorczy tytuł „System socjologii”. W tym zbiorze na szczególną uwagę zasługuje rozprawa *Der Staat*. To oraz kilka innych prac autora *System der Soziologie* zrecenzował Hintze w długim tekście zatytułowanym „Socjologiczne i historyczne ujęcie państwa” (Hintze 1964h [1929], s. 239–305).

Zainteresowania Hintzego dotyczyły rozwoju instytucji prawnych w Niemczech, przede wszystkim w Prusach i ogniskowały się na państwie. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych został „odkryty” przez amerykańskich badaczy, zwłaszcza tych, którzy zajmowali się państwem, czy w ogóle wielkimi strukturami społecznymi, i wybór jego prac przełożono na angielski (Hintze 1975).

W najważniejszych pracach Eliasa znajdziemy tylko jedno odniesienie do „Systemu socjologii” Oppenheimera oraz do teorii rozwoju feudalizmu sformułowanej przez Hintzego (1929). Elias nawiązuje do koncepcji Hintzego w *O procesie cywilizacji* tylko raz, wykorzystuje ją jednak bardzo inten-

sywnie; Hintze „pomaga” Eliasowi zdefiniować feudalizm w jego różnych formach, w powiązaniu ze zróżnicowanymi kształtami, które przyjmowały europejskie państwa, przede wszystkim Francja, Niemcy i Anglia (zob. Elias 2011, s. 615–616; por. Hintze 1929).

O formach państwa pisał także Georg Brodnitz. Jest on autorem artykułu „Kontynentalne i wyspiarskie tworzenie państwa” (*Kontinentale und insulare Staatsbildung*) (Brodnitz 1924). Elias wykorzystuje wprowadzone przez Brodnitza rozróżnienie w swojej interpretacji różnic rozwoju ustroju Anglii w porównaniu z Francją i Niemcami, choć nie znajdziemy odniesienia do tego źródła w przypisach.

Teoria państwa rozwijająca się na gruncie niemieckich nauk historycznych i prawnych kładła bardzo silny nacisk na uwarunkowania zewnętrzne, wpływające na formę, którą przybierało państwo. To dlatego ustalenia dziewiętnastowiecznych badaczy (m. in. Roschera) w mniejszym stopniu mają charakter modeli, w większym — typologii opartych na wybranych przykładach. Właśnie w ramach takich dyskusji pojawiała się zainteresowanie „absolutyzmem” jako formą państwa. Takie ujęcie państwa było inspirujące dla Eliasza, który rozpoczął lekturę prac na ten temat w latach dwudziestych, kiedy teksty Roschera, Koseira, Dovego były szeroko czytane, a spostrzeżenia Maksa Webera, kładącego szczególny nacisk na wewnętrzną organizację struktur władzy — „panowanie” i zarządzanie monopolami, stanowiły jeszcze pewną nowinkę, która nie zdążyła zdobyć dla siebie stałego miejsca w dyskursie naukowym.

Wydaje się, że Eliasza ujęcie państwa w większym stopniu zadłużone jest u Hegla, choć nie bezpośrednio i cechuje je pewne „zdytansowanie” (*Distanzierung, detachment*). Związki z myślą Hegla zapośredniczone są przez — zwykle bez stosownych odniesień — nawiązania do Maksa Webera i Karola Marksa (Kilminster 2007, s. 22).

Według Eliasza państwo przemija, jak wszystkie inne figuracje. Powstaje i utrzymuje się jednak w procesie tarć warstw społecznych, które dążą do realizacji różnych, sprzecznych względem siebie interesów. Andrew Linklater (2004) widzi tu wątki Hobbesowskie, łagodzone przez proces cywilizacji, które uznaje za pewne — również niebezpośrednie — nawiązanie do Immanuela Kanta.

Choć Elias nie odnosi się bezpośrednio do Roschera, zaproponowana przez niego definicja absolutyzmu nie tylko jako faktu z przeszłości, lecz również jako zupełnie aktualnego zjawiska politycznego, korzysta z takiego samego ujęcia, zwłaszcza w *Rozważaniach o Niemcach* (1996), prezentując typowe postawy oraz wartości Niemców w drugiej połowie XIX i pierwszej XX wieku, składające się na ich habitus narodowy.

ELIAS W KONTEKŚCIE POWOJENNEJ SOCJOLOGII HISTORYCZNEJ

W okresie powojennym wzrosło zainteresowanie wczesną nowożytnością. Wśród historyków rozpoczęła się żywiołowa debata na temat absolutyzmu, której świadectwem jest wspomniany już wspólny artykuł Fritza Hartunga i Rolanda Mousniera (1955). W tym samym czasie w środowisku ekonomistów i historyków gospodarczych inspirowanych przez marksizm toczyły się dyskusje na temat początków kapitalizmu, w tym także na temat tego, czy epoka absolutyzmu była już częścią „formacji burżuazyjnej” (kapitalizmu), czy też późną fazą formacji feudalnej — tzw. *transition debate* (zob. Sweezy i in. 1963).

Te dyskusje odbywały się bez udziału Norberta Elias; tekst *Die höfische Gesellschaft* istniał od wczesnych lat trzydziestych, lecz wyszedł drukiem dopiero w 1969 roku. Praca *O procesie cywilizacji* miała, co prawda, przedwojenne wydanie, lecz zaczęto ją czytać dopiero od chwili reedycji w tym samym 1969 roku. Opóźnienie wydania tych książek sprawiło, że ukazały się w tym samym okresie co wiele innych prac socjologicznych traktujących o wczesnej nowożytności, w których temat państwa był jednym z najważniejszych. Nie zmienia to faktu, że — jak pisze Richard Kilminster (2007, s. 1, cyt. za: Bucholc 2013, s. 23) — „ironia w rozwoju nowoczesnej socjologii tkwi także w tym, że jeśli chodzi o recepcję Elias w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, to właśnie jasność i prostota większości jego prac działały prawdopodobnie na jego niekorzyść”. Marta Bucholc dodaje, że w momencie publikacji prace te były jednocześnie i pionierskie, i przestarzałe (Bucholc 2013, s. 24).

Obie książki, choć wydaje się, że przede wszystkim *Die höfische Gesellschaft*, miały pewne oddziaływanie na środowisko historyczne. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Elias brał udział w specjalistycznych konferencjach poświęconych problemom dworu monarszego jako szczególnego rodzaju instytucji, ogniskującej życie kulturalne i polityczne. Antoni Mączak, który zajmował się tą tematyką w latach osiemdziesiątych, notuje, że ustalenia Elias dotyczące wersalskiego dworu „Króla Słońce” oddziaływały inspirująco na kilku autorów prowadzących badania na temat dworów władców różnych państw niemieckich (por. Mączak 1987, s. 170)³.

Ani założenia teoretyczne, ani empiria osadzona w historii intelektualnej i historii kultury nie zwróciły uwagi środowiska socjologicznego,

---

³ Dwór bawarski opisał Jürgen von Kruedener (1973), natomiast mechanizmy działania dworu cesarskiego w Wiedniu Hubert Ch. Ehalt (1980).

w tym także socjologów i socjolożek historycznych. Mimo iż Elias podejmował także tematy makrosocjologiczne, które w okresie powojennym zyskały na ważności. Istnieje między nimi pewne podobieństwo, które dotyczy przede wszystkim procesualnego ujęcia omawianych zjawisk oraz niektórych instytucji wczesnonowożytnego społeczeństwa, w tym przede wszystkim państwa.

Podobieństwo to jednak nie niweluje różnic: teoretyczne źródła prac Eliasa są charakterystyczne dla pierwszej fali socjologii historycznej; są bardzo zróżnicowane i silnie osadzone w tendencjach teoretycznych socjologii okresu międzywojennego. Powojenna, „drugofalowa” socjologia historyczna uwzględniała, co prawda, niektórych autorów tamtego wcześniejszego okresu, ale raczej dokonywała już interpretacji, starając się odpowiadać na pytania badawcze dotyczące stosunków społecznych między klasami, opisywać skutki cyrkulacji kapitału oraz wyciągać wnioski na temat struktury instytucji politycznych, w tym państwa. Interpretację Eliasa dzieli od tych opracowań dystans co najmniej jednego pokolenia (lata trzydzieste–sześćdziesiąte oraz lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte), różnica krajów, języków i tradycji intelektualnych (niemieckie *Geisteswissenschaften* i amerykańskie *social sciences*), a także w dużej mierze baza źródłowa.

Zarówno w przypadku Eliasa, jak i późniejszych badaczy za oceanem dociekania na temat europejskiej przeszłości opierały się na dyskusji z ustaleniami, w różnych proporcjach, Karola Marksa oraz Maksa Webera. A istotna jest w nich właśnie obecność dynamiki stosunków społecznych, widocznej w zmieniających się wzajemnych relacjach „warstw” czy „klas” (tego pierwszego terminu używał Elias, tego drugiego większość innych socjologów historycznych), sposobów sprawowania władzy (Weberowskiego „panowania”) i spajającej wszystkie te wymiary instytucji „państwa”.

ELIASOWSKIE UJĘCIE PAŃSTWA

Zagadnienia państwa kierują naszą uwagę przede wszystkim na wymiar makrospołeczny. Pamiętajmy jednak, że Elias nie przywiązywał wagi do skali wielkości poszczególnych elementów struktury społecznej; kładł raczej nacisk na wzajemne ich powiązania. Stosunki społeczne w wymiarze makro były przedłużeniem stosunków w wymiarze mikro; relacje między klasami społecznymi, czy też „warstwami” (Elias preferował to drugie określenie), były funkcją relacji między osobami, które wchodziły ze sobą w bezpośrednie i pośrednie interakcje. Procesy monopolizacji oznaczały centralizację władzy politycznej, której ośrodkiem stał się dwór królewski. Socjogeneza feudalizmu, absolutyzmu, a wraz z nimi państwa,

przejawiała się w psychogenezie „przymusu wewnętrznego”, który z kolei definiował jednostkowy proces cywilizowania się (Elias 2011). Ten sam wymiar, właśnie mikrosocjologiczny, odpowiada za działanie „mechanizmu królewskiego” — specyficznej figuracji, będącej splotem wielu interakcji, pozwalającej jednostce zajmującej stanowisko króla (w przypadku omawianym przez Eliasa był nim król Francji Ludwik XIV) na kontrolowanie najbliższego otoczenia — w taki sposób, że uczynił z niego prawdziwe centrum zarządzania państwem. „Mechanizm królewski” stał się motorem „figuracji dworskiej” (Elias 2002).

Ważne są tu procesy socjogenezy państwa, a także procesy blisko z tą ostatnią związane — „socjogeneza feudalizmu” oraz „socjogeneza absolutyzmu”. Dokładniej rzecz ujmując, procesy socjogenetyczne odpowiadają u Eliasa między innymi za przeistoczenie się feudalizmu w absolutyzm, a także pozostałości absolutyzmu w społeczeństwach nowoczesnych (zob. Elias 2011, 1996).

Jak już wspomniałem, współczesna makrosocjologia historyczna stanowi twórcze rozwinięcie założeń programu badawczego Maksa Webera. Jeśli nie korzysta ze spojrzenia Webera *en bloc*, to wykorzystuje poszczególne pojęcia czy założenia. Dla Eliasa socjologia historyczna Webera, choć także jest istotna, to jednak do niektórych jej założeń, jak już wspomniano, podchodzi on bardzo krytycznie. Ma to szczególne znaczenie w dyskusji teorii państwa, czy też konkretniej — panowania jako sprawowania władzy.

Można pokusić się o stwierdzenie, że Eliasowskie ujęcie problematyki państwa jest pewnym uzupełnieniem koncepcji Maksa Webera na temat panowania i zarządzania monopolami. Stanowi także równoległe, choć bezpośrednio niezwiązane, wy tłumaczenie zjawisk, które interesowały marksistowskich ekonomistów i historyków gospodarczych zaangażowanych w debatę na temat przejścia od feudalizmu do kapitalizmu. W przypadku odniesień do Webera Elias stwierdza wprost, że właściwą formą władzy jest absolutyzm. Zapewne to samo mógłby powiedzieć Paulowi Sweezy’emu i Maurice’owi Dobbowi, którzy nie chcieli dostrzec w absolutyzmie (względnie) trwałej struktury i koncentrowali się na feudalnej genezie monarchii z jednej strony i kapitalistycznych stosunkach produkcji wczesnej nowożytności z drugiej. Dla marksistów „absolutyzm” jest problemem pobocznym; na pierwsze miejsce wysuwają się zagadnienia definicyjne feudalizmu i kapitalizmu. Dla Eliasa odwrotnie: to właśnie absolutyzm jest pojęciem centralnym, a „feudalizm” oraz „kapitalizm” są pojęciami towarzyszącymi — ich desygnaty określają okoliczności kontekstowe.

W teorii państwa Eliasa centralnym pojęciem jest „monopolizacja”. Stanowi ono twórcze nawiązanie do kategorii Maksa Webera, który wie-

le pisał o „monopolach” jako sposobie regulowania procesów gospodarczych. Powstawanie i rozwój monopolu dotyczyły styku polityki z gospodarką i towarzyszyły rozwojowi instytucji politycznych i gospodarczych.

Elias koncentruje się na dwóch zasadniczych monopolach, charakterystycznych dla teorii państwa i prawa: monopolu stosowania przemocy przez władcę i jego reprezentantów oraz monopolu poboru podatków. Sama instytucja i zjawisko monopolu nie ma dla niego charakteru wyłącznie politycznego czy gospodarczego. Elias pisze o „monopolizacji”, która jest procesem, zwykle długotrwałym, obejmującym także przemiany natury psychogenetycznej, to jest dotyczące jednostek ludzkich, które działają w małych układach, rozgrywające się w interakcjach. Zmiany te (procesy psychogenetyczne) w dalszej perspektywie utrwalają się w habitusie społecznym jednostek i z pewnego historycznego dystansu pozwalają dostrzec proces cywilizacji. Ponieważ monopolizacja zachodzi w instytucjach, zaznacza się także w procesach socjogenetycznych, które odpowiadają za ład struktury społecznej i uogólnione zestawy statusów społecznych. Proces ten zachodzi,

„[...] jeżeli w obrębie większej jednostki społecznej duża liczba jednostek mniejszych, tworzących za sprawą istniejących między nimi współzależności większe, posiada mniej więcej taką samą siłę i jest w związku z tym w stanie — bez przeszkód ze strony większych monopolu — konkurować ze sobą w sposób swobodny o szanse związane z siłą społeczną, czyli przede wszystkim o środki utrzymania produkcji, zachodzi bardzo duże prawdopodobieństwo, że niektóre spośród nich odniosą zwycięstwo, a inne poniosą porażkę. W efekcie coraz mniejsza liczba jednostek będzie dysponować coraz większą liczbą szans oraz coraz większa ich liczba zostanie z owej walki wyeliminowana, popadając w bezpośrednią lub pośrednią zależność od coraz mniejszej liczby zwycięzców” (Elias 2011, s. 385–386).

Na skutek tego władza, czyli kontrola nad wojskiem (monopol stosowania przemocy) i ściąganiem danin (monopol podatkowy), koncentruje się stopniowo w rękach jednej osoby. Proces ten jest długotrwały i kończy się dopiero wówczas, gdy jednostka przejmie pełną kontrolę nad oboma monopolami (Elias 2011, s. 385).

Z empirycznego punktu widzenia Elias rozumie państwo w sposób indukcyjny. Nie można, jego zdaniem, nazwać „państwem” każdej struktury politycznej, każdego układu władzy, na przykład tak jak ujmował to Marks, twierdząc, że państwo to zorganizowany aparat ucisku, działający w interesie klas posiadających. Taka definicja być może spełnia pewien warunek konieczny, dla Eliasa jednak warunek ten nie jest wystarczający. Nie każde „królestwo” jest dla Eliasa „państwem”. O państwie, jego zdaniem, możemy mówić dopiero wtedy, gdy monarsze uda się zdobyć nienaruszalną

pozycję wśród „możnowładców” (*grandseigneurs*, „książąt krwi” itp.), to znaczy w przypadku europejskiego feudalizmu dopiero około XII–XIII wieku. W tym okresie „klasyczne” feudalne stosunki były już osłabione gospodarką opierającą się na obiegu pieniądza oraz na sieci instytucjonalnie silnych miast. Innymi słowy, plemienna organizacja polityczna, taka jak monarchia Karola Wielkiego czy monarchia wczesnopiastowska i wiele podobnych, nie są jeszcze państwami, ponieważ procesy monopolizacji nie posunęły się jeszcze dostatecznie daleko.

Wzmiankowana przed chwilą cezura XII–XIII wieku jest umowna; na mapie Europy rysuje się w związku z tym pewien podział geograficzny. Poszczególne procesy składające się na monopolizację zachodzą w różnym tempie oraz zależą także od układów i współzależności między różnymi państwami. Elias nawiązuje tu do rozróżnienia typów państw na „kontynentalne” i „wyspiarskie” Georga Brodnitz. Eliasowi, podobnie jak Brodnitzowi, chodzi o rozróżnienie procesów budowania państwa na Wyspach Brytyjskich (Anglia) oraz na kontynencie (Francja i Niemcy). Zdaniem Elias:

„Genezy istnienia «państw» nie zrozumiemy dopóki nie uświadomimy sobie — choćby w oparciu o dzieje *jednego* tylko kraju — w jaki sposób pod wpływem dynamiki relacji międzyludzkich, a mianowicie oddziaływania pewnych nieuchronnych procesów i struktur relacji, ząbwiąjących się wzajemnie interesów i działań krok po kroku *kształtują się centralne instytucje* tych formacji. Centralny organ społeczny już w tej fazie [...] osiąga nieznaną wcześniej stopień stabilności i siły, ponieważ kontrolujący go władca w celu opłacenia świadczonych mu usług nie musi już — dzięki monetaryzacji społeczeństwa — pozbywać się stanowiących część jego majątku dóbr, które bez możliwości prowadzenia ekspansji musiałyby się prędzej czy później wyczerpać, lecz przeznacza na to określone sumy pieniężne, pochodzące z regularnie zasilających jego skarbiec środków” (Elias 2011, s. 490; podkr. B.C.).

DWÓR MIĘDZY KULTURĄ I POLITYKĄ

Ewolucja średniowiecza w nowożytność widoczna była także w zmianie form, które przybierała instytucja dworu. Z wędrującej świty cesarza, króla czy księcia stała się stacjonarną instytucją, ogniskującą całokształt życia związanego z władcą i jego otoczeniem, tym najbliższym, to jest rodziną i współpracownikami, jak również tym nieco dalszym, które zaczęło przyjmować postać administracji państwowej. Dwór stawał się odrębną instytucją. Mimo lokalnych różnic przyjmował dość podobne formy w całej Europie. Dodatkowo zaznaczało się silnie zjawisko naśladownictwa, szczególnie od końca XVII wieku, gdy takim wzorem dla całego kontynen-

tu stał się dwór Ludwika XIV. Podobieństwa te były znacznie silniejsze niż na przykład różnice religijne — na które w swoich badaniach zwrócił uwagę Hugh Trevor-Roper (1976). Mówimy o bardzo niespokojnym okresie po Reformacji, gdy religia była najczęstszym uzasadnieniem niemal ciągle toczących się konfliktów zbrojnych.

Na poziomie teoretycznym, za Antonim Mączakiem (1987, s. 169–172), można wyróżnić dwa rodzaje sposobów definiowania dworu w literaturze przedmiotu. Pierwszy sposób charakteryzuje się określeniem tej instytucji jako fenomenu kulturowo-literackiego. Rozprawy powstające w jego ramach podkreślają jego odrębność, piszą o „kulturze dworskiej” i nie uwzględniają powiązań dworu z innymi instytucjami społecznymi i politycznymi w szerszym kontekście. Drugi sposób definiowania dworu ma charakter „socjologizujący”; przyświeca mu założenie o jedności dworu z kontekstem zewnętrznym. W ujęciach należących do tej grupy dwór we wczesnonowożytnych państwach europejskich jawi się jako centralny organ władzy państwowej, poza czysto politycznymi funkcjami pełniący jednocześnie istotne funkcje kulturowe.

Każde z tych podejść oferuje interesujące spojrzenie, jednak ma także wady. Badacze reprezentujący nurt kulturowo-literacki traktują dwór jako instytucję odrębną, autonomiczną, dysponującą własną „kulturą” w rozumieniu charakterystycznych postaw i wartości czy wreszcie specyficznego typu ogłady towarzyskiej (*Höflichkeit*), które nie występują gdzie indziej. Jeden z przedstawicieli tego nurtu nazwał życie dworskie „totalnym świętem” (Alewyn 1989; por. Mączak 1987, s. 171).

Cechą charakterystyczną spojrzenia „socjologizującego” są próby wyciągania wniosków teoretycznych z analiz stosunków społecznych panujących na dworach. Zwiążą definicję tego typu, za André Stegmannem, francuskim badaczem kultury i społeczeństwa wczesnej nowożytności przytacza Antoni Mączak:

„Dwór jest jednością geograficzną, polityczną, duchową, kulturową i socjologiczną, miejscem obrazującym [*rappresentativo*] składniki zbiorowości wedle wyobrażenia, które mu tworzy Książę zgodnie z ideą, jaką tworzą sobie poddani; to obraz dynamiczny, powiązany z wyobrażeniem symbolicznym we wszelkich płaszczyznach: osobowej, mechanizmów, obrzędowej. W skrócie: dwór jest obrazem symbolicznym państwa, odczuwanym i akceptowanym przez zbiorowość” (Stegmann 1978, s. XXI)⁴.

⁴ Definicję Stegmana cytuję według tłumaczenia z języka włoskiego, które podaje Antoni Mączak (1987, s. 173). Warto zaznaczyć, że w miejscach, które Mączak tłumaczy jako „obraz”, w tekście oryginalnym Stegmana jest „reprezentacja”, czyli Durkheimowskie „wyobrażenie”.

Durkheimowskie nachylenie ujęcia Stegmanna świadczy wyraźnie o jego socjologicznym charakterze. Dwór jest tu faktem społecznym, który oddziałuje na jednostkę, wpływając na jej postawy i działanie; jest wobec niej obiektywny.

Elias zajmuje pozycję pośrednią w sporze między badaczami „kulturalizującymi” a „socjologizującymi”. Za najistotniejszy uważa ów wymiar „socjologiczny” (dwór jako ośrodek władzy, reprezentacja symboliczna państwa, jedność pod względem politycznym, geograficznym, duchowym, kulturowym i społecznym), jednak mimo to nie neguje doniosłości wymiaru kulturowego. Odrębność dworu, odseparowanie „dworskiej socjety” (inny sposób rozumienia sformułowania *höfische Gesellschaft*) od reszty społeczeństwa było z wielu względów funkcjonalne. „Totalne święto” było sposobem na sprawowanie kontroli społecznej nad dworzanami, z których wielu było urzędnikami administracji królewskiej lub wojska; wikłając ich w dworskie gry, król sprawdzał ich lojalność, a także skutecznie organizował im czas, niwecząc potencjalne plany budowania zbiorowego sprzeciwu w środowisku arystokratów. W *Die höfische Gesellschaft* Elias pokazuje, że Ludwik XIV przykładał do tego ogromną wagę, pomny doświadczeń Frondy. Uczestniczenie w tej „grze” było jedynym sposobem na to, by zajmować miejsce w formalnej i nieformalnej hierarchii w otoczeniu monarchy. Od zajmowanego w niej miejsca zależał dostęp do króla i jego „ucha”, a ta możliwość była prawdziwą stawką w tej grze, bo dzięki temu zdobywano posady, stanowiska, nadania itp. Dwór monarchy absolutystycznego był narzędziem — zasadniczym mechanizmem kontroli społecznej w jego rękach. Gdyby Elias zastosował pojęcie „totalnego święta”, ukazałby je nie jako rezultat spontanicznego rozwoju „kultury dworskiej”, odrębnej od reszty społeczeństwa, lecz jako rozmyślną strategię działania króla, będącą częścią „mechanizmu królewskiego”. Wykorzystanie tego mechanizmu nie byłoby jednak możliwe, gdyby nie istniał dwór jako wspomniana już przez Stegmanna „jedność”. Właśnie ów fakt „jedności” umożliwia także rozwój szczególnej dworskiej kultury, odróżniającej go od kultury całej reszty społeczeństwa, pozostającego poza dworem. Więcej nawet: względna odrębność dworu pozwala na konstatację społeczeństwa (obywatelskiego) jako bytu odrębnego od powstającego w tym samym czasie nowoczesnego aparatu państwa (por. Habermas 2007).

W tym miejscu wypada dodać, że ustalenia Elias na temat dworu jako instytucji opierały się na stanie wiedzy z lat dwudziestych, w dużej mierze na spostrzeżeniach dziewiętnastowiecznych historyków oraz na materiale źródłowym, dokumentującym specyficzną kulturę dworską z jej całą odrębnością od pozostałych kulturowych fenomenów cechujących epokę *ancien*

régime'u. Ten spór nie został rozwiązany w latach osiemdziesiątych, dyskusje na jego temat toczą się dalej. Jeden z ważniejszych głosów w tej sprawie zabrał Peter Burke w książce *Fabrykacja Ludwika XIV* (2011), w której powtarza w zasadzie wszystkie argumenty przedstawione przez Eliasa, i dodaje wiele nowych, opierających się na badaniach zorientowanych „kulturowo”.

Eliasowskie ujęcie mechanizmów władzy i osobistej zależności (temat mikrosocjologiczny) jest także interesujące w kontekście dorobku socjologii historycznej i historii społecznej w tym zakresie. W tym wymiarze szczególne znaczenie ma dwór jako instytucja polityczna i kulturalna zarazem, zwłaszcza w epoce monarchii absolutnej. Właśnie w tym kontekście wydaje się nader ważne podkreślenie relacji międzysobowych, które jednak wykraczały daleko poza interakcje *face-to-face*. Bez wątpienia stanowią część stosunków na poziomie mikro, jednak na pewno nie ograniczają się do niego. Ani w *Die höfische Gesellschaft*, ani tym bardziej w *O procesie cywilizacji* nie chodzi wyłącznie o mikrorelacje. Nie mają one całkiem mechanistycznego charakteru systemów społecznych, zachowują jednak pewną cechę charakterystyczną dla systemów — wzajemne powiązania. Stosunki w skali mikro zawsze są częścią szerszego kontekstu: wpisują się w szersze relacje, widoczne w skali makro.

ZAKOŃCZENIE

Charakterystyczne dla wczesnej nowożytności zależności, które badacze tego okresu nazwali „patronażem” lub „klientelizmem” (Mączak 2003; McLeod 2011), dobrze obrazują mentalność ludzi tamtej epoki, to, w jaki sposób sami wyobrażali sobie funkcjonowanie instytucji społecznych, a także to, jak sami siebie widzieli w tym pejzażu instytucjonalnym. Współcześnie patronaż i klientelizm kojarzą nam się źle, zapewne dlatego, że stanowią rozwiązanie instytucjonalne alternatywne względem tych, które preferowane są w systemie demokratycznym. Klientelizm i patronaż wiążą się z korupcją i przekupstwem: z wręczaniem i przyjmowaniem łapówek bądź też promowaniem w hierarchii instytucjonalnej osób bliskich ze względu na pokrewieństwo czy kręgi towarzyskie. W społeczeństwie dworskim to właśnie w tych mikrorelacjach: w stosunkach (dosłownie: w „byciu ustosunkowanym”), tkwiła siła zhierarchizowanej struktury społecznej, a w rezultacie — i organizacji politycznej wczesnonowożytnego państwa.

Hierarchia społeczna wczesnej nowożytności była częścią spuścizny średniowiecza, wraz z „państwem” (jeśli tę formę organizacji rozumiemy jako coś więcej niż terytorialny zakres panowania władcy). W średniowieczu zaczęły kształtować się stosunki merkantylne w gospodarce i wkrótce

zaczęły być także zauważalne w życiu duchowym. Sprzedaż odpustów była dostosowaniem oferty duchowej religii do współczesnych wyzwań, a pewnie i oczekiwań wiernych. Radykalny sprzeciw wobec tych praktyk to jeden z punktów, od którego liczy się trwanie (wczesnej) nowożytności — Reformacja. Począwszy od XVI wieku sprzedaż łaski boskiej w postaci odpustów stała się problematyczna. Co więcej, w krajach, które przyjęły religijną reformę, w ogóle znikł problem własności kościelnej. To właśnie wtedy jednak pojawiły się praktyki sprzedawania urzędów w świeckiej administracji państwowej. Coś, co wcześniej było zastrzeżone przywilejem i dobrym urodzeniem, teraz stało się dostępne także dla osób i środowisk, które nie mogły się wykazać rycerskimi atrybutami, za to miały pieniądze.

Do najważniejszych stwierdzeń Eliasa należy zdefiniowanie państwa jako jednostki, w której procesy monopolizacji osiągną określony (wysoki) poziom. W historii państw europejskich wiązało się to ze zmianą roli pełnionej przez monarchę. Król (cesarz, książę) nie był już *primus inter pares* możnowładców, lecz — jako osoba — stał się realnym ośrodkiem decyzji.

Wymusiło to jednocześnie powstanie odpowiednio rozbudowanego aparatu „administracyjnego”, który z czasem wyewoluował do postaci gabinetu ministrów — dworzan, którzy w imieniu monarchy odpowiadali za wyszczególnione zakresy zadań. Ewolucja instytucji, którą znamy dziś jako „rząd”, rozpoczęła się — zdaniem Eliasa — na przełomie XII i XIII wieku, gdy plemiennie-feudalny sposób organizacji społeczeństwa zaczął ustępować nowszemu, opartemu na obrocie pieniądza. Proces kształtowania się „gabinetu ministrów” jako odrębnej instytucji związanej z panowaniem monarchy rozciągnięty był na cały okres dominacji absolutyzmu w Europie, od końca XVI do XIX wieku, a w pojedynczych przypadkach nawet do początków XX wieku.

BIBLIOGRAFIA

- Adams Julia, Clemens Elisabeth S., Orloff Ann Shola, 2005, *Introduction: Social Theory, Modernity, and the Three Waves of Historical Sociology*, w: Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, Ann Shola Orloff (red.), *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*, Duke University Press, Durham–London, s. 1–72.
- Alewyn Richard, 1989 [1959], *Das große Welttheater. Die Epoche der höfischen Feste*, C. H. Beck Verlag, München.
- Axtmann Roland, 2000, *The Contribution of Elias to the Debate on State Formation in Historical Sociology*, w: Annette Treibel, Helmut Kuzmics, Reihard Blomert (red.), *Zivilisationstheorie in der Bilanz. Beiträge zum 100. Geburtstag von Norbert Elias*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, s. 105–118.
- Borkenau Franz, 1934, *Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild*, Alcan, Paris.

- Brodnitz Georg, 1924, *Kontinentale und insulare Staatsbildung*, „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft”, t. 78, s. 19–70.
- Bucholc Marta, 2013, *Samotność długodystansowca. Na obrzeżach socjologii Norberta Eliasa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Burke Peter, 2011, *Fabrykacja Ludwika XIV*, tłum. Robert Pucek, Michał Szczubiałka, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Clemens Elisabeth S., 2005, *Afterword: Logics of History? Agency, Multiplicity, and Incoherence in the Explanation of Change*, w: Julia Adams, Elisabeth S. Clemens, Ann Shola Orloff (red.), *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*, Duke University Press, Durham–London, s. 493–515.
- Delmotte Florence, Majastre Christophe, 2017, *Das Politische und der Staat, oder warum Ersteres nicht auf Letzteres reduziert werden kann*, w: Erik Jentges (red.), *Das Staatsverständnis von Norbert Elias*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, s. 103–122.
- Ehalt Hubert Ch., 1980, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert* („Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien” 14), Oldenbourg Verlag, Wien–München.
- Elias Norbert, 1987, *The Changing Balance of Power between the Sexes — A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State*, „Theory, Culture & Society”, t. 4(2–3), s. 287–313.
- Elias Norbert, 1996, *Rozważania o Niemcach. Zmaganie o władzę a habitus narodowy i jego przemiany w XIX i XX wieku*, tłum. Roman Dziergwa, Jerzy Kałużny, Izabela Sellmer, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Elias Norbert, 2002 [1969], *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie, mit einer Einleitung Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Elias Norbert, 2011, *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, tłum. Tadeusz Zabudowski, Kamil Markiewicz, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- Elias Norbert, Ludes Peter, Adler Frank, Piccone Paul, 2017, *Norbert Elias im Interview: Das Janusgesicht der Staaten (1982)*, w: Erik Jentges (red.), *Das Staatsverständnis von Norbert Elias*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, s. 17–32.
- Habermas Jürgen, 2007, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, tłum. Wanda Lipnik, Małgorzata Łukasiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hartung Fritz, Mousnier Roland, 1955, *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*, w: *Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche*, t. 4: *Storia moderna* (A cura della Giunta Centrale per gli Studi Storici), G. C. Sansoni — Editore, Firenze, s. 1–55.
- Hintze Otto, 1929 [1900], *Wesen und Verbreitung des Feudalismus* (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse), Walter de Gruyter, Berlin.
- Hintze Otto, 1964a [1929], *Der Moderne Kapitalismus als historisches Individuum. Ein kritischer Bericht über Sombarts Werk*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 374–426.
- Hintze Otto, 1964b [1926], *Max Schelers Ansichten über Geist und Gesellschaft*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der*

- Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 155–192.
- Hintze Otto, 1964c [1927], *Max Weber: ein Lebensbild*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 148–154.
- Hintze Otto, 1964d [1922], *Max Webers Religionssoziologie*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 126–134.
- Hintze Otto, 1964e [1926], *Max Webers Soziologie*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 135–147.
- Hintze Otto, 1964f [1897], *Roschers Entwicklungstheorie*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, s. 3–45.
- Hintze Otto, 1964g [1930], *Probleme einer europäischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, wyd. 2, Göttingen, wyd. 2, s. 306–312.
- Hintze Otto, 1964h [1929], *Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung. Zu Franz Oppenheimers System der Soziologie*, w: Otto Hinze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, Hg. von Gerhard Oestreich, Vendenhoeck und Ruprecht, Göttingen, wyd. 2, s. 239–305.
- Hintze Otto, 1975, *The Historical Essays of Otto Hintze*, edited with an introduction by Felix Gilbert, with the assistance of Robert M. Berdahl, Oxford University Press, New York–Oxford.
- Imbusch Peter, 2017, *Der Staat im Kontext der Zivilisationstheorie*, w: Erik Jentges (red.), *Das Staatsverständnis von Norbert Elias*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, s. 61–86.
- Jentges Erik (red.), 2017, *Das Staatsverständnis von Norbert Elias*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- Jitschin Adrian, 2021, *Das Leben des jungen Norbert Elias*, Beltz Juventa, Weinheim.
- Kantorowicz Ernst, 1927, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Bondi, Berlin.
- Kilias Jarosław, 2017, *Wprowadzając ponownie państwo: od socjologii historycznej do państwowo-trycznej?*, w: Jacek Raciborski (red.), *Państwo w praktyce. Style działania*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Kilminster Richard, 2007, *Norbert Elias: Post-Philosophical Sociology*, Routledge, London.
- Koser Reinhold, 1889, *Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte*, „Historische Zeitschrift”, t. 61, z. 2, s. 246–287.
- Kruedener Jürgen Freiherr von, 1973, *Die Rolle des Hofes im Absolutismus* („Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” 19) Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Kuhlmann Stefan, 2000, *Evolution von Staatlichkeit — mit einem Exkurs zu N. Elias’ „Soziogenese des Staates“*, „Politische Vierteljahresschrift”, t. 41, z. 4, s. 623–646.
- Kuzmics Helmut, Axtmann Roland, 2000, *Autorität, Staat und Nationalcharakter. Der Zivilisationsprozess in Österreich und England 1700–1900*, Leske + Budrich, Opladen.
- Linklater Andrew, 2004, *Norbert Elias, The ‘Civilizing Process’ and the Sociology of International Relations*, „International Politics”, t. 41, s. 3–35.

- Ludes Peter, 2017, *Staatenumbildungen und Habitus-Umbrüche*, w: Erik Jentges (red.), *Das Staatsverständnis von Norbert Elias*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, s. 177–196.
- McLeod Jane, 2011, *Licensing Loyalty: Printers, Patrons, and the State in Early Modern France*, The Pennsylvania State University Press, University Park.
- Mann Michael, 1993, *The Sources of Social Power*, t. 2: *The Rise of Classes and Nation States 1760–1914*, Cambridge University Press, Cambridge (UK).
- Martin Alfred von, 1932, *Soziologie der Renaissance. Zur Physiognomik und Rhythmik bürgerlicher Kultur*, Ferdinand Enke, Stuttgart.
- Mączak Antoni, 1987, *Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. Przegląd najnowszych badań*, w: Jerzy Topolski, Cezary Kuklo (red.), *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, s. 167–178.
- Mączak Antoni, 2003, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Mennell Stephen, 2007, *The American Civilizing Process*, Polity Press, Cambridge (UK)–Malden (MA).
- Riley Dylan, 2006, *Waves of Historical Sociology*, „International Journal of Comparative Sociology”, t. 47(5), s. 379–386.
- Roscher Wilhelm, 1847, *Umriss zur Naturlehre der drei Staatsformen*, „Allgemeine Zeitschrift für Geschichte”, Hg. von Dr. Adolf Schmidt, 7 t., Verlag von Veit und Comp., Berlin, s. 79–88, 322–365, 437–473.
- Sewell, Jr. William H., 2006, *On Waves in Historical Sociology*, „International Journal of Comparative Sociology”, t. 4 (5), s. 395–401.
- Stegmann André, 1978, *La Corte. Saggio di definizione teoretica*, w: Marzio A. Romani (red.), *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza / 1545–1622*, t. 1: *Potere e società nello stato farnesiano*, Bulzoni Editore, Roma, s. XX–XXVI.
- Sweezy Paul M., Dobb Maurice, Takahashi H. K., Hilton Rodney, Hill Christopher, 1963 [1950], *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, Science & Society, New York.
- Tilly Charles, 1990, *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*, Blackwell, Cambridge (Mass.).
- Trevor-Roper Hugh, 1976, *Princes and Artists: Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts, 1517–1633*, Harper & Row Publishers, New York–Hagerstown–San Francisco–London.
- Wittfogel Karl, 1931, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas. Versuch der wissenschaftlichen Analyse der einer großen asiatischen Agrargesellschaft*, Hirschfeld, Leipzig.
- Wojakowski Łukasz Piotr, 2011, *Państwo i zmiana społeczna w teoriach amerykańskiej socjologii historycznej*, Nomos, Kraków.

PROCESSES OF MONOPOLIZATION AND THE STATE
IN THE THOUGHT OF NORBERT ELIAS

Borys Cymbrowski
(Jagiellonian University)

Abstract

The main aim of the article is to discuss the concept of the European state in Norbert Elias' works. Elias' major books, *The Court Society* and *The Civilizing Process*,

contain an interesting concept of the state, which to some extent is similar to interpretations of the state found in postwar works on historical macrosociology (especially those written in the US), but also has special features and is thereby in keeping with the originality of the Eliasian oeuvre. Sources used by Elias in his analysis of the state are highlighted in the article, especially those that also became important for other historical sociologists studying the development of the state. Attention focuses on early modernity, and in particular on absolutism as a form of government crucial to the development of centralised administrative institutions.

key words: Norbert Elias, historical sociology, state, absolutism, monopolisation

słowa kluczowe: Norbert Elias, socjologia historyczna, państwo, absolutyzm, monopolizacja